

MUHAMMED ZÂHİD EL-KEVSERÎ'NİN HULÛD/CENNET VE CEHENNEMİN EBEDÎLÎĞİ KONUSUNA YAKLAŞIMI

OSMAN ORAL
YRD. DOÇ. DR., BOZOK ÜNİVERSİTESİ İLAHİYAT FAKÜLTESİ
osman-oral@hotmail.com

Öz

İslâm düşünce tarihinde Cennet ve nimetleri ile Cehennem ve azaplarının ebedî olup olmadığı konusu tartışılmış ve ortaya farklı yorumlar çıkmıştır. Bir kısım âlimler Cennet nimetleri ile Cehennem azabı sonlu derken diğer bir kısmı Cennet nimetleri devamlı, Cehennem azabı ise sınırlı yani sonludur derler. Ehl-i Sünnet âlimlerinin çoğunluğu ise Cennet ve nimetleri ile Cehennem ve azabının ebedî olduğu görüşündedirler. Mü'minlerin Cennette, kâfirlerin ise Cehennemde ne kadar ve nasıl kalacaklarını açıklayan âyet ve hadislerde, Cennet-Cehennem anlatılırken çokça zikredilen “ebed” ve “huld” kelimeleri süreklilik, devamlılık, ebedilik, sonsuzluk olarak yorumlanmaktadır. Kelâm'da Cennet ve Cehennem şu anda yaratılıp yaratılmadığı hakkında tartışma ile Cennet ve Cehennem sonlu olduğu fikri, Yüce Allah'ın İlim, Kudret, Rahim ve Rahman gibi sıfatlarını sınırlandırdığı ve Allah'a acziyet izâfe ile ebediyet kavramını da ortadan kaldırdığı problemi çerçevesinde tartışılmıştır. Hikmet açısından ebediyet yetkinlik, fenâ da eksiklik kabul edilir. Konu hakkında Osmanlı'nın son devir âlimlerinden Muhammed Zahid el-Kevserî (1879-1952), “Meseletü'l-Hulûd” başlıklı bir yazı kaleme almıştır. Bu makalede onun Cennet ve Cehennem ebediliği hakkındaki görüşleri incelenip değerlendirilecektir.

Anahtar Kelimeler: Muhammed Zahid el-Kevserî, Cennet, Cehennem, Ebedilik, Huld

MUHAMMED ZAHİD AL-KAWTHARI AND HULUD/ETERNITY OF HEAVEN AND HELL VIEW SUBJECT

Abstract: The history of Islamic thought of heaven and hell and eternal punishment with the issue of whether the blessing of the different interpretations were discussed and it has emerged. A number of scholars finite punishment of hell with the blessings of heaven then another part of the continuous blessings of heaven, hell are limited so they say are finite. The majority of scholars of Ahl al-Sunnah with the blessings of heaven and hell and eternal punishment of the opinion. Heaven of the believers, and unbelievers in hell, how much and in the verses and hadiths explaining how to take, describing the widely cited eternity and Heaven “ebed” and “huld” words continuity, continuity, eternity is interpreted as infinity. Writ in Heaven and Hell currently created and the debate about whether created Heaven and Hell terminated the idea that Almighty Allah’s Knowledge, Power, Most Gracious and that restrict their status as the uterus and problems to eliminate the concept of eternity with God inability relative to have been discussed. Competence in terms of eternity wisdom, the absence omissions accepted. This subject important scholars of the last period of the Ottoman Muhammed Zahid al-Kawthari (1879-1952), “Meseletü’l-Hulûd/Eternity Issue” has wrote an article titled. This article will review and assess his views on the immortality of Heaven and Hell.

Keywords: Muhammed Zahid al-Kawthari, Heaven, Hell, Eternity, Huld

GİRİŞ

Âhiret inancı, iman esaslarından biri olduğundan âhiret hallerinden olan; kıyâmet, ba’s, mahşer, amel defteri, mîzân, havz-ı kevser, şefâat, sırat, Cennet ve Cehennem’e de inanmak gerekir.¹ Bundan dolayı klasik akâid ve kelâm eserlerinde “öldükten sonra dirilmek haktır, mahşer’de amellerin tartılması (mîzân) haktır. Amellerin yazıldığı kitap veya amel defterinin sağ, sol, ön ve arkadan verilmesi haktır, suâl haktır, kevser havzı haktır, sırat köprüsü haktır. İnsanlar ebedî olan Cennet veya Cehenneme gireceklerdir”² denilerek âhiret merhaleleri özetlenir. Cennet, bütün dinî inanışlara göre mü’minlerin ölümden veya kıyametin kopmasından sonra sonsuz mutluluk içinde yaşayacakları yerdir. Cehennem ise inkârcıların ve günahkârların âhirette cezalandırılacakları yerdir.³ Mükâfat ve ceza mekâmı olan Cennet ile Cehennem’in kıyâmet sonrası varlığı husu-

¹ Bkz. Nisâ, 4/136; Müslim, “İmân”, 1; Tirmizî, “İmân”, 4; Neşâî, “İmân”, 6.

² İmam-ı A’zam Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, Trc. Mustafa Öz, İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 69; *el-Fikhü’l-ekber*, Trc. M. Öz, İmâm-ı A’zam’ın Beş Eseri, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011, s. 57; Ömer en-Nesefî, *Akâid-i Nesefî*, İslâm İnanç Esasları, Ek=2, Çev. Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yay, Ankara 2013, s.310; Sâdeddin et-Taftâzânî, *Şerhul-Makâsid*, tahk: A.Umeyre, S.Musa Şeref, Alemü’l-Kütüb, Beyrut 1998, V, 120 vd; Nureddin es-Sabûnî, *Mâtüridiyye Akâidi*, Terc. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara 1995, s.178.

³ M.Süreyya Şahin-Bekir Topaloğlu, “Cennet”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 374-386; Ömer Faruk Harman-Bekir Topaloğlu, “Cehennem”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 225-233.

sunda İslâm âlimleri hemfikir iken; Cennet ve Cehennem halihazırdaki mevcudiyeti ve ebediyeti konuları tartışmalıdır.⁴ Âlimlerin çoğu Cennet ile Cehennem halihazırda mevcut olduğunu kabul ederken, Cehmiye, Mu'tezile ve Haricilerden bir grup, bunların kıyâmetin vuku bulmasından sonra yaratılacağını iddia etmektedirler.⁵

Bir diğer tartışma konusu da Cennet nimetleri ile Cehennem azabının devamlı olup olmaması yani "hulûd" meselesidir. Çünkü insanın fıtratında olan sonsuzluk düşüncesi, ebedilik arzusu onu epeyce meşgul etmiş ve bu alanda araştırma yapmaya sevk etmiştir.⁶ Huld, uzun süreli, süreklilik, devamlılık ve ebediliktir.⁷ Hikmet açısından ebediyet yetkinlik, fenâ da eksiklik olarak kabul edilir.⁸ Âlimler arasında -Cehm b. Safvân (v.128/745)⁹ ile Ebü'l-Huzeyl el-Allâf (v.235/849)¹⁰ hariç- Cennetin ve Cennet ehlinin ebediyeti konusunda görüş birliği vardır.¹¹ Cehennem azabının ebediliği konusunda ise âlimler farklı düşünürler. Cennet ve Cehennem fani olmasıyla ilgili olarak mütekekkimlerden Taftazânî (v.792/1390) "delile dayanması bir yana, bir şüphe ve itiraz değerinde bile değildir"¹² diyerek konunun

⁴ Bkz. İbrahim Toprak, *Cennet ve Cehennem Ebediliği*, Selçuk Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010, s.97.

⁵ Bkz. Ebü'l-Muîn en-Nesefî, *Bahru'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm*, terc. Cemil Akpınar, y.y, Konya 1977, s. 140, 158; Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd İbn Hazm, *el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal*, Beyrut trs., IV, 141 vd; Ebü'l-Hasan el-Eş'ari, *Makâlâtü'l-İslâmiyyin ve İhtilâfü'l-Musallîn*, thk. Muhammed M. Abdülhamid, Kahire 1389/1969, I, 475; Saduddin et-Taftazânî, *Şerhu'l-Makasid*, tahk: A.Umeyre, S.Musa Şeref, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1998, II, 218.

⁶ Bkz. Bakara, 2/35; Tâhâ, 20/120; Mehmet Aydın, *Din Felsefesi*, DEÜ Yay, İzmir 1990, s. 190; Hidayet Aydar, "Ölümsüzlük Arzusu veya Uzun Süre Yaşamak Meselesi", Diyanet İlmî Dergi, Sayı:1, 2005, cilt: XLI, 85; Süleyman Toprak şöyle demektedir: "Ebedilik duygusuyla yaratılmış olduğu için yokluktan hoşlanmayan ve yok olup gitmek istemeyen insan, ölüme engel olamayacağını anlayınca ondan sonraki durumunu merak etmiş, duyularıyla algılayamadığı bu alanla ilgili bilgilere ulaşmaya çalışmıştır." Süleyman Toprak, *Âhirete İmân*, DİB Yay, Ankara 2015, s.9.

⁷ Ebü'l-Kasım Râğb el-İsfahânî, *el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an*, Tahk. S. A. Ravâviri, Daru'l-Marife, Beyrut 1992, "hld" mad; Cemaluddin İbn Manzur, *Lisânü'l-Arab*, Dâru Sâdir, Beyrut trs., "hld" mad.

⁸ Şahin-Topaloğlu, "Cennet", *DİA*, VII, 385.

⁹ İlk kelâmcılardan ve Cehmiye fırkasının kurucusu Ebü Muhriz Cehm b. Safvân es-Semerkandî et-Tirmizî'dir. Te'vil, ilâhî sıfatlar, kader, rü'yetullah, âhiret halleri gibi başlıca kelâm meseleleri hakkındaki görüşleri ciddi tartışmalara konu olmuştur. Cehm, akılla nassın çatışması halinde aklın esas alınması ve nassın buna göre te'vil edilmesi gerektiğini savunan ilk kelâmcılardan biridir. O, mutlak cebre kâil olduğu için Cebriyye-i Hâlisâ'nın da kurucusu kabul edilir. Bkz. Şerafeddin Gölcük, "Cehm b. Safvan", *DİA*, İstanbul 1993, V, 233-4; "Cehmiyye", *DİA*, İstanbul 1993, V, 234-6; İrfan Abdülhamid, "Cebriyye", *DİA*, İstanbul 1993, VII, 205-8.

¹⁰ Ebü'l-Hüzeyl Muhammed b. el-Hüzeyl b. Abdillâh el-Allaf el-Abdî el-Basrî (v. 235/849) Basra ekolünün kurucusu Mu'tezilî âlimdir. Cedel ilminin kurucusu kabul edilen Allaf kelâm ilminde önemli bir mevkiye sahiptir. Bir çok görüşü ile kendinden sonraki âlimleri etkilemiştir. Bkz. Metin Yurdagür, "Ebü'l-Hüzeyl el-Allaf", *DİA*, İstanbul 1994, X, 330-2.

¹¹ Ehl-i Sünnet âlimlerinden Ebü Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944) âyetlerde geçen "huld" kelimesinin te'vilinde "Cennet ile Cehennem ve içindekilerin fani olduğunu ileri süren Cehmiyye'yi reddetmektedir" der. Bkz. Ebü Mansûr el-Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, Bekir Topaloğlu, Mîzân Yayınları, İstanbul 2005, I, 63-4; *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, Çev: Bekir Topaloğlu, Ensar Yayınları, İstanbul 2015, I, 93.

¹² Saduddin et-Taftazânî, *Şerhu'l-Akâid*, Haz: Süleyman Uludağ, Kelâm İlmî ve İslâm Akâidi, Dergâh Yayınları, İstanbul 2013, s. 209-210.

önemsiz olduğunu dile getirir. Her ne kadar “şüphe ve itiraz değerinde bile değildir” denilse de Cennet ve Cehennem hülûdu konusu kelâmî tartışmalarda önemli bir yer işgal etmiştir.

Cehennem bekâ/hulûd (kalıcılığı) ile, fenâ (yokluk) olmasıyla ilgili olarak ileri sürülen kelâmî görüşler kısaca dört noktada toplanabilir;¹³

Birincisi; Cehenneme giren kişi hiçbir şekilde oradan çıkamayıp sonsuz olarak azap görür; Hâricîler ve Mu'tezile bu görüştedir.¹⁴ Bu görüş, günahları sebebiyle bir süre için Cehenneme girecek mü'minleri de kapsadığından, Ehl-i Sünnet'in tamamı ile bir kısım Şii âlimleri tarafından reddedilmiştir.¹⁵

İkincisi; Cehennemlikler ebediyen orada Cehennemde kalırlar, fakat bir müddet azap gördükten sonra bir nevi bağışıklık kazanarak taşlaşır veya elem duymayacak hale gelirler. Bu görüşte olanlar Muhyiddin İbn Arabî (v.638/1240),¹⁶ Hişam b. Hakem (v.179/795),¹⁷ Ebu'l-Huzeyl el-Allaf (v.235/849) gibi âlimlerdir.¹⁸

Üçüncüsü; Mü'minler Cehennemden çıktıktan sonra kâfirlerin azabı uzun zaman devam etse de ebedî değildir, bir gün sona erecektir; Hz. Ömer (v.23/643), Hz. Ali (v.61/680), Abdullah b. Abbas (v.68/687), Abdullah b. Mes'ûd (v.32/652), Abdullah b. Amr (v.65/684), Ebû Hüreyre (v.58/678), Câbir b. Abdullah (v.78/697) ve Ebû Saîd el-Hudrî (v.74/693-94); ile Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî (v.672/1273), İbn Teymiyye (v.728/1328), İbn

¹³ Bkz. Harman-Topaloğlu, “Cehennem”, *DİA*, İstanbul 1993, VII, 225-233; Hasan Hüseyin Tunçbilek, “İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenâsı Problemi”, Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, Ocak-Haziran 2006, s. 15 vd; Mahmut Ay, “Âhirete İmân”, İslâm İnanç Esasları, Ed. Ş. Ali Düzgün, Grafiker Yay, Ankara 2013, s. 258.

¹⁴ Bunlara göre büyük günah işleyen ebedî olarak Cehennemde kalır. Bkz. Ebû Mansûr el-Bağdâdî, *el-Fark Beyne'l-Fırak*, çev. Ethem Ruhi Fiğlalı, Mezhepler Arasındaki Farklar, TDV. Yay, Ankara 1991, s. 118; Abdülkerim eş-Şehristânî, *el-Milel ve'n-Nihal*, Nşr. M.S.Kilânî, Daru Sa'b, Beyrut trs., I, 62.

¹⁵ Hâricîler, Mu'tezile ve bunların görüşüne uyan bir kısım Şia'ya göre de kendi mezheplerinden büyük günah işleyen mü'minlerle muhalif mezheplere mensup olanların tamamı için azap ebedidir. Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “Azap”, *DİA*, İstanbul 1991, IV, 302-9.

¹⁶ Muhyiddin İbn Arabî (v.638/1240) şöyle söyler: “Cehennemden asla çıkamayacak olan Cehennemlikler dört kısma ayrılır: Birincisi; Nemrud, Firavun vb. kimselerdir ki, Allah'a karşı rablık dava etmişlerdir. İkincisi; Müşriklerdir. Üçüncüsü; Allah'ın fiillerini kabul etmeyen O'nu âtil bırakan kâfirler. Dördüncüsü ise münafıklardır. İnsan ve cinlerden oluşan bu dört grup, Cehennemden asıl sakinleridir, oradan asla çıkmayacaklardır. Cehennemde ebedî kalanlar -Allah'ın haklarında tayin ettiği- cezalarının süresi bittikten sonra, artık ateşe karşı bir alışkanlık kazanacaklar. Acıyı hissetme duyularını kaybolup, artık elemi, sızıyı, ağrıyı duymaz hale geleceklerdir. Hatta uykuda olan birinin -rüyada- gördüğü türden hayalî bir lezzeti bile hissedebileceklerdir.” Muhyiddin İbn Arabî, *el-Fütühât-ı Mekkiyye*, y.y., Beyrut trs., I, 199 vd; III, 98, 99; IV, 327-8.

¹⁷ Hişam b. el-Hakem el-Vâsıtî (v.179/795), Ca'fer es-Sâdık ve oğlu Mûsâ el-Kâzım döneminde İmâmiyye kelâmının en önemli temsilcisidir. Bir çok âlim tarafından Hişam, kelâmî düşünceleri sebebiyle Müşebbihe ve Mücessimeden sayılmış; hatta Gâliyyeden olmakla da suçlanmıştır. Bkz. Mustafa Öz, “Hişam b. Hakem”, *DİA*, İstanbul 1998, XVIII, 153-4.

¹⁸ Bkz. Şehristânî, *el-Milel*, I, 62 vd.

Kayyim el-Cevziyye (v.751/1350), İbnü'l-Vezîr (v.418/1027) ve İsmail Hakkı İzmirli (v.1946) gibi kişiler bu görüşün savunucularındandır.¹⁹

Dördüncüsü; Cehennemden mü'minler çıkar, kâfirlerin azabı ise son-suza kadar sürer. Ehl-i Sünnet'e ve bazı Şîa fırkalarına göre Cehenneme giren müminler, ister küçük ister büyük günah işlemiş olsunlar, iman sahibi olduklarından eninde sonunda oradan çıkacaklardır.²⁰ Günahları sebebiyle Cehennemi hak eden mü'minler cezalarını çektikten sonra imanları sebebiyle Cennete girecekler, şirk içinde ölenler ise ebedî olarak Cehennemde kalacaklardır.²¹ Kâfirin her küfrü, ebedî olan bir gerçeği inkâr olduğundan ötürü ebedî bir günahdır ki, Allah'ın rahmetinden ebedî bir şekilde mahrumiyeti netice verir. Sınırlı suç karşılık ebedi cezanın takdir edilmesi, zaman bakımından değil işlenen suçun niteliği açısından değerlendirilmelidir.²² Mü'minlerin Cennette, kâfirlerin ise Cehennemdeki durumları ve kalacakları süreyi açıklayan âyetlerde,²³ çokça zikredilen ebed ve huld kelimeleri süreklilik, devamlılık, ebedilik, sonsuzluk olarak yorumlanır.²⁴

Ebediyet ile ilgili bir diğer açıklama da Cennet ve Cehennem ehliyle bunların kalacağı yerlerin sürekliliği; cismi oluşturan araz ve cevherlerin her an yok olmasının hemen ardından yenilenmesi suretiyle varlığını sürdürmesidir.²⁵ "Tecdüdü-i Emsal"²⁶ denilen bu teoriye göre kıdem sözü konusu olmadığı gibi bekâ ve ebediyet de, sürekli biçimde yeniden vücut bulmakla gerçekleşmektedir. Bu düşünce sistemi, dehriyye, mekanizm, tabiatçılık ve determinizm gibi evrenin varoluşu ve işleyişi üzerinde madde ötesi bir etkinin mevcudiyetini kabul etmeyen felsefi akımların varlık alanına ilişkin görüşlerini reddetmek amacıyla geliştirilmiştir.²⁷

Cennet ve Cehennemin ahvali gibi konular gaybdır. Mü'min olmanın bir özelliği gayb'a yâni Allah'ın bildirdiği fizikî olarak müşâhede edemedi-

¹⁹ Bkz. İbn Kayyim el-Cevziyye, *Hadî'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh*, thk., Y. Ali Bedîvî, Dârü İbn Kesîr, Beyrut 1993, s. 503-528; Mûsâ Carullah Bigiyef, *Rahmet-i İllâhiyye Burhanları*, y.y., Bakü 1911, s. 17; Yavuz, "Azap", *DİA*, IV, 302-9.

²⁰ Ebu'l-Hasen el-Kummi İbn Bâbeveyh, *Risâletü'l-itikadâtü'l-İmâmîyye*, trc. E. Ruhi Fiğlalı, y.y, Ankara 1978, s. 90-1; Adil Bebek, "Kebire", *DİA*, İstanbul 2002, XXV, 163-4.

²¹ Bkz. Beyyine, 98/6; Bağdâdî, *el-Fark*, s. 118 vd; Şehristânî, *el-Milel*, I, 62 vd.

²² Bkz. Çağfer Karadaş, *İslam Düşüncesinde Ahiret*, Emin Yay, Bursa 2008, s. 108.

²³ Bkz. Bakara, 2/25; Âl-i İmrân, 3/107; Maide, 5/80; Yunus, 10/26; Tevbe, 9/22; İbrahim, 14/23; Furkan, 25/16; Mü'min, 40/76; Mücadele, 58/22; Teğabun, 64/9; Beyyine, 98/6.

²⁴ Bkz. A.Saim Kılavuz, "Ebed", *DİA*, İstanbul 1994, X, 72-3.

²⁵ Bu görüş ilk defa Ebû İshâk en-Nazzâm (v.230/845) ve Hüseyin b. Muhammed en-Neccâr (v.230/845) tarafından ortaya atılmıştır. Bkz. Bağdâdî, *el-Fark*, s. 86.

²⁶ Tecdüdü-i Emsal; cismi oluşturan araz ve cevherlerin her an yok olmasının hemen ardından yenilenmesi suretiyle varlığını sürdürmesi anlamında II. (VIII.) yüzyılda yaratılış (hudûs) teorisini temellendirmeye yönelik bir çaba olarak ortaya çıkmış kelâm terimidir. Kelâm literatüründe tecdüdü-i emsal yerine bazan "halk-ı cedîd", "hudûs-i dâim" ve "teakub" gibi tabirler de kullanılır. Bkz. Çağfer Karadaş, "Tecdüdü-i Emsâl", *DİA*, İstanbul 2011, XL,239-241.

²⁷ Mustafa Sönmez, *Mu'tezile İnanç Sisteminde Meâd*, Doğu Yayınları, Erzincan 2013, s.200 vd.

ğimiz şeylere inanmaktır.²⁸ Gayb konusunda âyet ve sahih rivâyetler dışındaki delilsiz yorumlar, “رَجْمًا بِالْغَيْبِ/Gayba Taş Atmak”²⁹ yani boş, kanıtsız zannî sözlerden başka bir şey değildir.³⁰ Zann, gerçeği yansıtamaz.³¹ Akâid ve Kelâm İlmi’nde, akıl ve deneyle ispat edilmeyen ve yalnız peygamberler vasıtasıyla gelen naklî delillerle sabit olan itikadî esaslara, “sem’iyyat” adı verilir ki melekler ve âhiret ahvâli gibi konuların hepsi sem’iyyattandır. Sem’iyyatta akıl, haber verilenleri tasdike yarar. Yoksa haber verilmeyen hususları araştırmak, onun görevi değildir. Zaten buna gücü de yetmez.³²

Muhammed Zâhidül-Kevserî, Osmanlı’nın son dönem önemli âlimlerinden biridir. 1879 tarihinde Düzce’de doğmuş ve 1951 tarihinde Kahire’de vefat etmiştir. Kevserî, Düzce’nin bir köyünde dünyaya gelmesinden dolayı “Düzcevi”, hayatının büyük bölümünü geçirdiği Mısır’da ikâmet etmesinden dolayı da “el-Mısırî” nisbesiyle de anılmıştır.³³ Kevserî, Cennet ve Cehennem’in ebediliği ile ilgilenmiş ve bu konuda “Meseletü’l-Hulûd” isimli bir makale te’lif etmiştir.³⁴ O, ilmî kişiliği ve kelâmî konulardaki vukûfiyeti ile bilinmektedir.³⁵ Şeyhülislâm Mustafa Sabri (1869-1954)’nin irâde ve ihtiyar konularındaki görüşlerini eleştirmek üzere kaleme aldığı el-İstibsâr fi’t-Tehaddüsi ani’l-Cebri ve’l-İhtiyâr adlı risalesi,³⁶ onun Kelâmî konularda yetkinliğini göstermesi bakımından önemlidir. Kelâm’ın yanında Hadis, Fıkıh, Tasavvuf gibi alanlara da vâkıf olduğu eserlerinden de anlaşılmaktadır.³⁷ Kevserî, kendisi Mâtürîdî olmasına rağmen Eşârî kelâmını savunup daha çok onunla ilgili eserlerin basımında öncülük et-

²⁸ Bkz. Bakara, 2/3; Enâm, 6/59.

²⁹ Bkz. Kehf, 18/22.

³⁰ Mâtürîdî, *Te’vilâtü’l-Kurân*, IX, 36-7.

³¹ Bkz. Necm, 53/28.

³² Bkz. Toprak, *Âhirete İman*, s.20.

³³ Bkz. Mehmet Emin Özafşar, *Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı, Eserleri, Tesirleri*, Sempozyum Tebliğleri, Seha Neşriyat, İstanbul 1996, s. 35; Oral, *Muhammed Zahidü’l-Kevserî’nin Bazı İtikadî-Kelâmî Görüşleri*, s.19 vd.

³⁴ Kevserî’nin sözkonusu makalesi (Humus,1388’de,y.y.) “Makalatü’l-Kevserî” adıyla yayınlanan bir eserin içerisinde s.450-452 sayfalar arasında yayınlanmıştır.

³⁵ Osmanlı şeyhülislamlarından Mustafa Sabri Efendi (d.1869,Turhal-v.1954 Mısır), kendisine fetva sormaya gelenleri Kevserî’ye yönlendirmiştir. Çünkü o, Kevserî’nin olduğu bir yerde kendisinden fetva sorulmasından rahatsızlık duymuştur. Mustafa Sabri’nin Kevserî hakkındaki şu sözleri de onun ilmî ufkunu gösterme adına manidârdır: “Şeyhülislâmlığım dönemimde, Zâhid Efendi’yi ders vekili olarak tercih ettim. Onu ders vekâletine getirdim derken, ona minnet ederek bu göreve getirdiğimi söylemek istemiyorum. Bilakis, asrın İslâm âlimlerine karşı onunla övünmek için bunu yaptım... Dostum Zâhid Efendi’nin, sahili olmayan iki deryada yani hadîs ve fıkıh ilminde emsalsiz olduğunu itiraf ediyorum. Ve bu itirafı, fazilet ve kemâlât ehlini takdir konusunda üzerime düşen vecibelerin en önemlisi olarak telâkki ediyorum.” Mustafa Sabri, *Mevkîfu’l-Akl-i ve’l-İlm-i ve’l-Âlem min Rabbi’l-âlemin*, Dâru İhyâ’it-türâsî’l-Arabî, Beyrut 1981, III, 393; M.Zahidü’l-Kevserî, *Hanefî Fıkıhının Esasları*, çev: Abdülkadir Şener-Cemal Sofuoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991, s.79.

³⁶ Bkz. M.Zahidü’l-Kevserî, *el-İstibsâr fi’t-Tehaddüsi ani’l-Cebri ve’l-İhtiyâr*, Matbaatü’l-envar, Kahire 1370, s. 17 vd.

³⁷ Bkz. Osman Oral, *M.Zahidü’l-Kevserî’nin Bazı İtikadî ve Kelâmî Görüşleri*, Tiydem Yayınları, Ankara 2015, s.54-5.

miştir. Hatta bu yüzden bazıları onu, içinde bulunduğumuz asırda, “Eş’arî kelâmını yeniden ihyâ eden zât”³⁸ olarak kabul etmişlerdir. Kanaatimizce bu durum onun objektif ve akademik tarzda ilmî çalışma yaptığının da bir kanıtıdır. Çerkezce, Türkçe, Farsça ve Arapçayı iyi düzeyde konuşabilen Kevserî, İslâmî ilimler alanındaki eserlerini Arapça telif etmiştir.³⁹ Bu makalede Kevserî'nin “Meseletü'l-Hulûd” makalesi çerçevesinde hulûd/ebedilik meselesi hakkındaki görüşleri değerlendirilecektir.

A.HULÛD MESELESİ

Cennet ve nimetleri ile Cehennem ve ehlinin azabının ebediliği hakkındaki tartışmalar hicri birinci asırda başlamıştır. Kevserî, Cennet ve Cehennemın sonsuz olmadığını ilk iddia eden kişi Cehm b. Safvân olduğunu söyler.⁴⁰ Kevserî bu konuda şöyle der: “Cehm, kendi yanlış anlayışına göre Cennet ve Cehennemın fânî olacağını kabul ederek Kitab ve sünneti bir tarafa atmış ve icmaya muhalefet etmiştir. Bu kişi küfre götüren bid’atler uydurduğu bilinen biridir. Bazı fırkalar onu küfürle itham etmişlerdir.”⁴¹

Mu‘tezile kelâmcılarından Ebû'l-Hüzeyl el-Allaf (v.235/849-50)'ın, varlıklar sonlu olduğuna göre Allah'ın bunları kuşatan Kudret ve İlmi'nin de sonlu olması gerektiğini ayrıca Cennet ve Cehennem ehlinin hareketlerinin de ebedî olmadığını savunduğu rivâyet edilir.⁴² Cevherlerin yok oluşunun mümkün olduğunu söyleyen Kâdı Abdulcebbar (v.415/1025), ancak onların Allah'ın ibkâsı ile bakı olabileceklerini söyler.⁴³ Cennet ve Cehennemın

³⁸ Bkz. Muhammed Recep el-Beyumî, “Muhammed Zâhid el-Kevserî Rivâyetü'l-Asr ve Emîni't-Türâsî'l-İslâmiyye”, Mukaddimâtü'l-Kevserî, y.y., Kahire 1994, s. 20-2.

³⁹ Kevserî 54 eser yazmıştır. Bundan başka, mukaddime yazdığı, ta'lik, tahkik ve tashihini yaptığı 40 eser mevcuttur. 25'in üzerinde esere de takdim, takriz ve tanıtım yazısı yazmıştır. Bkz. Ahmed Hayrî, “el-İmâm el-Kevserî”, Makalatü'l-Kevserî'nin Mukaddimesi, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 1994, s.43; Yakup Çiçek, *Muhammed Zâhid Kevserî'nin Tasavvufî Görüşleri*, Sempozyum Bildirileri, Seha Yayınları, İstanbul 1996, s. 130 vd; Yusuf Şevki Yavuz, “Zâhid Kevserî”, *DİA*, İstanbul 2004, 44, 80-1; Osman Oral, “Muhammed Zahidü'l-Kevserî'nin Ref' ve Nuzul-i İsa Görüşünün Kelâmî Açısından Değerlendirilmesi”, *Kelâm Araştırmaları* 13:1 , Yıl: 2015, s.355 vd.

⁴⁰ Başta Eş'arî olmak üzere bir çok âlim Cehm'in Cennet ve Cehennemın sonlu görüşünün onların sona ereceği manasına geldiğini söylemişse de onun Allah'ı tenzih konusunda ortaya koymak istediği bu kendine has ilkeyle âhiret hayatının son bulacağını özel olarak kastetmemiş olabileceği de ifade edilmiştir. Bkz. Veysel Kaya, “İzmirli İsmail Hakkî'nin Cehennemın Sonluluğu Hakkındaki Risâlesi”, *UÜİFD*, cilt:18, Sayı:1, Bursa 2009, s. 530-1.

⁴¹ M. Zahidü'l-Kevserî, *Makâlâtü'l-Kevserî*, Humus 1388, y.y., s. 450 vd; İlk kelâmcılardan, Cehmiyye fırkasının kurucusu Cehm b. Safvân Allah'ın zâtı dışındaki her şeyin fânî olduğunu ifade eden “Yeryüzünde bulunan her canlı yok olacak. Ancak azamet ve ikram sahibi Rabbinin zâtı bâki kalacak” (Rahmân, 55/26-27) âyetine dayanarak Cennet ve Cehennemın içindekilerle birlikte yok olacağını ileri sürer. Bu görüşünü, Allah'tan başka hiçbir varlığın ezeli olmadığı gibi ebedî de olamayacağını akli delille teyit etmeye çalışır. Bkz. Eş'arî, *Makâlâtü'l-İslâmiyyîn*, I, 229, 338; II, 167-8, 221; Ebû'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed el-Malatî, *et-Tenbîh ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida'*, talik: Muhammed Zâhid el-Kevserî, Bağdat 1968, s. 98, 140; Kevserî, *Makâlât*, s.450 vd.

⁴² Bkz. Kevserî, *Makâlât*, s.450 vd; Yurdağür, “Ebû'l-Hüzeyl el-Allaf”, *DİA*, X, 330-332.

⁴³ Ahmed Kâdı Abdulcebbar, *el-Muğni fi Ebvabi't-Tevhidi ve'l-Adl*, y.y., Kahire 1965, XI, 432-433.

ebedî olmadığı görüşlerine ilk dönemlerden itibaren itiraz edildiği de görülür. Meselâ Ebû Hanîfe (v.150/767)'ye göre Cennet ve Cehennem ebedidir, Cennet ehli Cennette, Cehennem ehli de Cehennemde ebedî kalacaklardır. Allah; “Onlar Cennetliklerdir, orada ebedî kalacaklardır”⁴⁴; “Onlar Cehennemliklerdir, orada ebedî kalacaklardır”⁴⁵ buyurmuştur” diyerek⁴⁶ Cehm'in görüşlerini reddettiği görülmektedir.

Ebû Mansûr el-Mâtürîdî (v.333/944) Cehmiyye'nin Allah'ın Cenneti “dârü'l kuds” ve “dârü's-selâm”⁴⁷ diye isimlendirmesinden hareketle “huld”⁴⁸ inancını reddettiğini belirttikten sonra Cennetin ebedî olmaması durumunda Cennetin nimet değil bir eksiklik olacağıdır. Ebedî olmayan Cehennem de azap olmayıp fena düşüncesinin ilahi fiiller açısından hikmete zıt olabileceğidir.⁴⁹ Cehennemliklerin “halidun” kavramı ile zikredilmesinin hikmetinin de onların orada ölmeyecekleri ve oradan çıkmayacak olmaları şeklinde te'vili daha uygundur.⁵⁰

Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşlerini referans alan Kevserî'ye göre, Cennet ehline sunulan nimetler devamlı; Cehennem halkına verilen azap da süreklidir. Ayrıca hakkında mütevâtir deliller olduğundan konunun Zarûrat-ı Diniyyeden⁵¹ olduğu bilinmektedir. Cennet ve Cehennem sonsuz olduğu konusunda deliller mevcuttur ve uzun zamanlardan beri İslâm toplumu bu inanç üzere olagelmıştır.⁵² Kevserî'nin açıklamasına göre Kur'anda yüze yakın âyet Cennet ve Cehennem bekâsına delâlet eder. Hulûd (ebediyyet) ifadesi, Cehennem hakkında 34 defa, Cennet hakkında ise 18 defa zikredilmiştir. Hulûd ile birlikte ebediyyen lafzı da Cehennem hakkında 4 yerde, Cennet hakkında ise 8 yerde zikredilmiştir. Asla çıkmayacakları (ebediyyen orada kalacakları) hakkında 30'dan fazla açık ifade vardır.⁵³

Kevserî, İmâm Takıyyuddin es-Subkî (v.756/1355)'nin “el-İtibar bi Bekâi'l Cenneti ve'n-Nar” isimli eserinde bu konudaki âyetleri tek tek zik-

⁴⁴ Hicr, 15/48; Duhân, 44/56; Ra'd, 13/35; Sâd, 38/54.

⁴⁵ Bakara, 2/217.

⁴⁶ Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Vasıyye*, s. 69; *el-Fıkhü'l-ekber*, s. 57.

⁴⁷ En'am, 6/127; Yûnus, 10/25.

⁴⁸ Bkz. Bakara, 2/25.

⁴⁹ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 63-64; *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, I, 93; Osman Oral, “Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı”, ERÜ SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri, 2014, s.123 vd.

⁵⁰ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 167.

⁵¹ Zarûrat-ı diniye; dinde zarûri, kesin olanlar yani dinden oldukları sübut ve delâlet açısından kesin bir delille belirlenmiş hususlardır. Bkz. Ebû Hamid el-Gazâlî, *Faysali'ü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka*, çev. A. Turan Arslan, İmân-Küfür Sınırı, Risale Yay, İstanbul 1992, s.15; Mahmut Çınar, “Zarûrat-ı Diniyye”, *DİA*, İstanbul 2013, XLIV, 138.

⁵² Kevserî, *Makâlât*, s.450 vd.

⁵³ Osman Verim, “Muhammed Zâhidü'l-Kevserî'nin Hayatı Eserleri ve Kelâmî Görüşleri”, 9 Eylül Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006, s.90 vd.

rettiğini de bildirmektedir.⁵⁴ Kevserî'nin de dediği gibi huld kelimesi bir âyette “ebediyet”⁵⁵ anlamıyla tek başına, diğerlerinde ise terkip halinde kullanılmıştır.⁵⁶ “Ebedî azap” anlamındaki “azâbü'l-huld”ün yer aldığı iki âyet mânevî alanda suç işleyen/mücrim, günah işlemek suretiyle kendilerine ve başkalarına zulmeden kişileri konu edinmiştir.⁵⁷ Küfür yolunu tutanlar ve özellikle Kur'an'ı inkâr edenler “Allah'ın düşmanları” diye nitelendirilmiş, cezalarının ateş olacağı bildirilmiş ve bunun kendileri için “dârü'l-huld” teşkil edeceği beyan edilmiştir.⁵⁸

Kur'an'da “huld” kelimesinin “ebed” kelimesi ile birlikte kullanılması,⁵⁹ “huld” kelimesindeki “uzun sürmek ve devamlı kalmak” anlamını pekiştirir.⁶⁰ Hz. Âdem ile Havva'nın yemekten menedildikleri ağaç “şeceretü'l-huld” olarak adlandırılır.⁶¹ Dördü müfred, ikisi tesniye, diğerleri cemi sîgâsıyla olmak üzere bir çok yerde geçen “hâlid” (uzun zaman kalan, ebediyen kalan) kelimesi otuzyedî âyette Cennet ehli, kırksekiz âyette Cehennem ehli için, iki âyette, Cennet halkına hizmet edecek olan genç erkekler “muhalled”⁶² sıfatıyla nitelendirilmiştir. Âlimler de bu sıfatı “daima genç kalıp ihtiyarlamayan”⁶³ şeklinde yorumlamışlardır. Bazı âyetler de,⁶⁴ Cehennemde azabın sonlu olabileceği şeklindeki yahudî görüşün yanlışlığına, orada kafirlere azabın “sürekliğini, daimiliğini”⁶⁵ açıklamaktadır.

Kevserî, hadislerde de huld ve ebedilik konularının çok net ve açık olarak anlatıldığını söyler.⁶⁶ Bir rivâyette Cennetliklere “Ey Cennet ehli, orada ebedî olarak ölümsüz bir şekilde yaşayın”⁶⁷ denilerek Cennetin “ebedî olarak ölümsüz” olduğu vurgulanır. Kevserî, Cennet ve Cehennem bekâsı konusunda hadislerdeki delillerin sayılamayacak kadar çok olduğunu Kütüb-i Sitte ve Mecma'ü'z-Zevaid kitaplarına bakılması gerektiğini belirtir⁶⁸ ve şöyle der: “Cennet ve Cehennem muhkem âyet ve mütevatir

⁵⁴ Kevserî, *Makâlât*, s.450 vd; Bkz. Takıyyuddin es-Subkî, *el-İ'tibâr bi Bekâi'l-Cenneti ve'n-Nâr (er-Resâil es-Sübbkiyye fi'r-redd 'alâ İbn Teymiyye içinde)*, Beyrut 1983, s.5 vd.

⁵⁵ Enbiyâ, 21/34.

⁵⁶ Kevserî, *Makâlât*, s.450 vd.

⁵⁷ Bkz. Yûnus, 10/52; Secde, 32/14.

⁵⁸ Bkz. Fussilet, 41/28.

⁵⁹ Bkz. Nisâ, 4/57, 122, 169; Mâide, 5/119; Tevbe, 9/22; Beyyine, 98/8.

⁶⁰ Bkz. Abdurrahman Akbaş, “*Kur'anî Göre Ebedilik*”, Marmara Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007, s.37-8.

⁶¹ Bkz. Tâhâ, 20/120.

⁶² Bkz. Vâkıa, 56/17; İnsân, 76/19.

⁶³ Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, XIV, 298; XVI, 325; İsfahânî, *Müfredât*, “hld” md.

⁶⁴ Bkz. Bakara, 2/80-81; Âl-i İmrân, 3/23-24.

⁶⁵ Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 167.

⁶⁶ Kevserî, *Makâlât*, s. 450 vd.

⁶⁷ Buhari, “*Rikâk*”, 50; Müslim, “*Cennet*”, 40, 43.

⁶⁸ Kevserî, *Makâlât*, s. 450 vd; Kevserî'nin dediği gibi bir çok hadis rivâyetlerinde Cennet ve Cehennem ebediliği vurgulanmaktadır. Meselâ: “*Her kim, kendisini bir demir parçasıyla öldürürse, demiri*

hadisler ışığında ebedîdir, ebedîyyen de fâni olmayacaklardır. Cennet ehli Cennet'te, Cehennem ehli Cehennem'de ebedî kalacaklardır. Müslümanlar Hz. Peygamber'den bu yana, bu inanç üzerinde icma etmişlerdir. Bu inanç, Müslümanların fitratında yerleşmiştir.”⁶⁹

Kevserî, Cennet ve Cehennemin ebedî olamayacağına ilişkin olarak sunulan Hadid Suresi'ndeki: “هُوَ الْأَوَّلُ وَالْآخِرُ وَالظَّاهِرُ وَالْبَاطِنُ /O, evvel ve âhirdir, zâhir ve bâtındır”⁷⁰ âyetini şöyle açıklar: “Bu âyet, Allah'ın varlığının zatiyla başlangıcı ve sonu olmadığına delâlet eder. Çünkü Yüce Allah kendi zatiyla kadim ve bâkidir. Ayrıca Cennet ve Cehennemin ebedîliği hakkındaki deliller muhkemdir. Mücmel ve muhtemel olan bir delil muhkeme karşı delil olarak getirilemez.”⁷¹

Yine Kevserî, “Allah'ım, Sen evvelsin, Senden önce hiçbir şey yoktur ve Sen âhirsindir, Senden sonra da hiçbir şey yoktur”⁷² hadisini zikreder. Bu rivâyet Cennet ve Cehennemin bâkî olduğuna dair muhkem ayetlere de zıt değildir. Burada sarîh olarak Yüce Allah'ın “el-Evvel” ve “el-Âhir” isimlerini anlatmaktadır. Dolayısıyla Cennet ve Cehennemin bekâsı, Zat'ı ile Bâkî olan Allah'ın, onları bâkî etmesiyledir, bu durum, Allah'ın Âhir olmasına zıt değildir.⁷³ Yani Cennet ve Cehennemin bekâsı, kendi zâtıyla bâkî olan Allah'ın, o şeyin var olmasını devam ettirmesiyle (ibkâsıyla) olmaktadır.⁷⁴ Böylece Yüce Allah'ın İlim, Kudret, Rahim ve Rahman gibi sıfatlarını sınırlandırmayıp Allah'a acziyet de izâfe etmemektedir.

Kevserî'nin hulûd meselesinde mütevâtir deliller olduğundan uzun zamanlardan beri İslâm toplumu bu inanç üzere olagelmiş,⁷⁵ dediğini görmekteyiz. Meselâ Ebû Hanîfe (v.150/767)'ye göre Cennet ve Cehennem ebedîdir, Cennet ehli Cennette, Cehennem ehli de Cehennemde ebedî kalacaklardır.⁷⁶ Ebu'l-Muîn en-Nesefî (v.508/1115) Cehmiyye'nin “Cennet ve Cehennem ehlinin yok olmayacağını ve ebedî olduğunu söylerseniz, Allah ile onları eşit kılmış olursunuz” itirazına da şöyle cevap verir: “Allah

elinde, onu karnına saplar olduğu halde Cehennem ateşinde ebedî ve daimi olarak kalacaktır. Her kim, zehir içerek intihar ederse, o kimse de zehrini Cehennem ateşinde ebedî ve daimi kalarak içecektir. Her kim de bir dağdan yuvarlanır ve kendini öldürürse, o da Cehennem ateşinde ebedî ve daimi olarak yuvarlanacaktır.” Buhârî, “Rikâk”, 50; Müslim, “Cennet”, 40, 43; “Cennetliklere “Ey Cennet ehli, orada ebedî olarak yaşayın” denilir. Buhârî, “Tib”, 55; Müslim, “İmân”, 17.

⁶⁹ Kevserî, *Makâlât*, s. 450 vd.

⁷⁰ Hadid, 57/3.

⁷¹ Kevserî, *Makâlât*, s. 452.

⁷² Müslim, “Zikir”, 61; Tirmizî, “Daavâd”, 19.

⁷³ Kevserî, *Makâlât*, s. 452.

⁷⁴ Kevserî, *Makâlât*, s. 450 vd; Bkz. Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'an*, I, 63-4, XIV, 333-4; *Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi*, I, 93.

⁷⁵ Kevserî, *Makâlât*, s. 452.

⁷⁶ Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Vasyye*, s. 69; *el-Fikhü'l-ekber*, s. 57.

ile onların arasında eşitlik meydana gelmez. Çünkü Allah, başlangıcı olmayan ilk kadim ve sonu olmayan âhirdir. Cennet ve Cehennem ehli ise sonradan yaratılmışlardır ve yok olmayacaklardır. Ancak Allah'ın onları bâki kılmasıyla bâki kalacaklardır. Allah, hiçbir kimsenin bâki kılmasıyla değil, kendi zâtıyla Bakî'dir. Yaratıcı olan Allah ile yaratılmışlar arasında eşitlik olmaz.⁷⁷

Ehl-i Sünnet âlimlerinden Ebu'l-Yüsr el-Pezdevî (v.493/1099) de; "Kible ehlinin çoğunluğu Cennet ve Cehennem helâk olmayacağına ve son bulmayacağına inanmaktadır. Cennetlikler ebedî olarak nimetlenirken, Cehennemlikler ise, temelli olarak azap göreceklidir",⁷⁸ demektedir. Diğer bir âlim Nesefî, Cennet ve Cehennem ebediliği konusunda Ehl-i Sünnet'in görüşlerini anlatırken "Cennet ve Cehennem ikisi de ebedî yurttur; sevab ve cezanın verilmesi için yaratılmışlar ve yok olmazlar. Allah'ın bir çok kelâmı buna delalet eder" diyerek âyetleri sıralar. İsrâfil, sura üfürdüğünde, Arş, kürsü, levh, kalem, sakinleriyle beraber cennet, Cehennem ve ruhlar gibi yedi şeyin yok olmayacağını belirtir. Aklen de Yüce Allah'tan zulüm ve cevrin sâdır olması mümkün değildir, der ve "Allah müminlerden, mallarını ve canlarını, kendilerine (verilecek) cennet karşılığında satın almıştır..."⁷⁹ ayete göre Cennet ehli, Cenneti amelleriyle bedelini ödeyerek ve imanlarının mükâfatı olarak satın aldılar. Kâfirler de kötü niyetleri ve küfrü seçmeleri ile Cehennemi satın aldılar. Bir ev satın alan kimse bedelini öderse, evi satan kimsenin onu geri istemesinin iyi bir iş olmadığını biliyoruz. Eğer evi geri isterse, bu zulüm ve cevr olur. Yüce Allah'tan zulüm ve cevrin meydana gelmesi muhaldir" diyerek hulûd meselesini delillendirmektedir.⁸⁰ Fahreddin Râzî (v.606/1210)'ye göre de Cennet ve Cehennem şu an yaratılmışlardır, ebedîdirler ve yok olmayacaklardır.⁸¹

Elmalılı M. Hamdi Yazır (v.1942), Cennet ve Cehennem devamı ve ebediliği, Allah'ın vücub-i zâtisi gibi kendinden değildir, Allah'ın dilemesine bağlıdır. Yani Allah dilerse böyle olmayabilir. Nitekim Cehenneme giren herkes orada ebedî kalmayacaktır, günahkâr müminler bir müddet Cehennemde kaldıktan sonra Cennete girecekler ve saadete ereceklerdir,⁸² diyerek hulûd konusunda görüşünü açıklamaktadır.

⁷⁷ Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s.144.

⁷⁸ Bkz. Ebû Yüsr el-Pezdevî, *Ehl-i Sünnet Akâidi*, çev: Ş. Gölcük, y.y., İstanbul 1988, s. 239.

⁷⁹ Tevbe, 9/111.

⁸⁰ Nesefî, *Bahru'l-Kelâm*, s.141-2.

⁸¹ Fahreddin Râzî, *Meâlimu Usulî'd-Din*, Çev. Nadim Macit, Erzurum 1996, s.116.

⁸² Elmalılı M.Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili*, Azim Dağıtım, İstanbul trs., V, 13.

Kevserî, “Cennet haktır, nimetleri ebedîdir. Ehli yok olmayacaktır. Cennet, Müslümanlar, nebiler ve dini hakikatleri tebliğde onlara uyanlar için hazırlanmıştır. Cehennem haktır ve ebedî azab diyarıdır. Ehli de yok olmayacaktır. Cehennem de İslâm dinine ve Hz. Peygamber’in tebliğinden önce nesholmamış diğer peygamberlerin dinlerine muhalefet eden kâfirler için hazırlanmıştır” sözü ile İbn Hazm (v.456/1063)’ın, bu icmaya muhalif olanın tekfir edileceğini söylediğini nakletmektedir.⁸³ Kevserî’nin açıklamasına göre İbn Hazm, üzerinde icmâ’ bulunan meseleleri zikretmek maksadıyla kaleme aldığı “Merâtibu’l-İcmâ’” isimli eserinde “Bekâ-i nar” meselesini de zikretmiş ve şöyle demiştir: “...Âlimler, Cehennemin hak olduğunda, buranın ebedî bir azap yurdu olduğunda, kendisinin ve içindekilerin sonsuz ve ebedî olarak devam edip, fenâ bulmayacağına ittifâk etmişlerdir...”⁸⁴

Kevserî burada şöyle der: “İbn Hazm gibi icmâ meselelerinde son derece titiz davranıp her bir icmâ kabul etmeyen kişinin, kabul ettiği icma herhalde en yüksek mertebede bir icmâ olur.”⁸⁵ İcma ile amelî ve ahlâkî hükümlerin sübût ve delâlet açısından zarûrât-ı dîniyye kapsamına alınması onların bilfiil eda edilmesi değil benimsemesi anlamına gelir. Bu hükümlere imân ettiği halde edasında kusurları bulunan kişi yine müslüman sayılır.⁸⁶ Aslında zarûrât-ı dîniyye sübutu ve delâleti kesin nassla sabit olan dinî hususlar kesinlik arzettiğinden dolayı bunların varlığı ictihada konu teşkil etmez. Dolayısıyla te’vil ve ictihad yoluyla usûlûd-dîn kapsamına alınan hususların sübûtu tartışmalıdır ve bunları dinin değil mezhebin usulü olarak kabul etmek daha isabetlidir.⁸⁷ Herhangi bir mezhebin icma ile oluşmuş görüşünü benimsemeyen kişiyi tekfirle itham etmemek daha uygundur. Kevserî’nin “hulûd konusunda icmâ vardır”, demesi konunun kesin bir şekilde zârûrât-ı dîniyye olmadığını da bir işareti sayılabilir.

Netice olarak Kevserî’ye göre Cennet ile Cehennem, yaratılmış olup şu anda mevcuddur. Yine Cennet ile Cehennem, içindekilerle birlikte ebediyen yok olmayacaktır. Zira Yüce Allah her ikisinin sakinleri hakkında «... orada ebediyen kalıcıdır»⁸⁸ buyurmuştur.

B. HULÛD’U KABUL ETMEYENLERİN TEKFİRİ

⁸³ Bkz. Kevserî, *Makâlât*, s.451-2.

⁸⁴ Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd İbn Hazm, *Merâtibu’l-İcmâ’*, Darü’l-Afaki’l-Cedide, Beyrut 1982, s.268 vd.; Kevserî, *Makâlâtü’l-Kevserî*, s. 451-2.

⁸⁵ Bkz. Kevserî, *Makâlât*, s. 451-2.

⁸⁶ Bkz. A.Hamdi Akseki, *İslâm Dini*, DİB Yay, Ankara 1977, s. 59.

⁸⁷ Bkz. Çınar, “Zarûrât-ı Dîniyye”, *DİA*, XLIV, 138.

⁸⁸ Nisâ, 4/57, 122, 169; Ahzâb, 33/65.

Kevserî, Cennet ve Cehennemin hulûd meselesini inkâr eden veya değişik yorumlayan Cehm hakkında “Ona bid’atler nisbet edilip bütün İslâm fırkaları onu küfürle itham etmişlerdir. Ehl-i sünnet tarafından bir kenara atıldı, Mu’tezile tarafından terk edildi, Şia ve Hariciler tarafından buğz edildi”⁸⁹ demektedir. Cehm, hadisçiler ve müçtehid imamlar tarafından sadece hulûd görüşü sebebiyle değil diğer bazı itikadî görüşleri -ilâhî sıfatlar, kader ve halku’l-Kur’an, âhiret halleri vb.- sebebiyle de tenkit ve tekfir edilmiş, hatta Mu’tezile âlimlerince bile sapık kabul edilmiştir.⁹⁰ Cennet ve Cehennemin varlığını kabul edip âyetler hakkındaki yorumu sebebiyle usûlûd-din veya zarûrât-ı diniyye konuları dışındaki bir görüşünden dolayı Müslümanın tekfiri kesinlikle câiz değildir.⁹¹ Taftazânî, Cehmiye ve Cehm hakkında, “Cennet ve Cehennem de, burada bulunanlar da fânidir” kanâati için “kâfirdir” dememiş sadece “Bu, Kur’an’a, hadise ve icmaa aykırı olan bâtil bir sözdür. Delile dayanması bir yana, bir şüphe ve itiraz değerinde bile değildir” demekle yetinmiştir.⁹² Küfür/tekfir uygun olsaydı Cennet ve Cehennem vardır. Cennet, nimetleri ve ehli ebedîdir. Cehennemin azabı uzun asırlar devam ettikten sonra bir gün sona erecek diyen ashaptan bazıları ile⁹³ İbn Arabî (v.638/1240),⁹⁴ İbn Teymiyye (v.728/1328),⁹⁵ İbn Kayyim el-Cevziyye (v.751/1350).⁹⁶ ve İsmail Hakkı İzmirli (1868-1946)⁹⁷ gibi

⁸⁹ Kevserî, *Makâlât*, s. 450 vd.

⁹⁰ Bkz. Gölcük, “*Cehm b. Safvan*”, *DİA*, V, 233-4; “*Cehmiyye*”, *DİA*, V, 234-6.

⁹¹ Bkz. Ebû Hamid el-Gazâlî, *el-İktisâd fi’l-F’itikâd*, trc: Abdulhalik Duran, İtikatta Orta Yol, Hikmet Neşr, İstanbul 2004, s. 155; *Faysalü’t-Tefrika*, s.134-5; Bağdâdî, *el-Fark*, s.14.

⁹² Taftazani, *Şerhu’l-Akâid*, s.209-210.

⁹³ Hz. Ömer, Hz. Ali, Abdullah b. Abbas, Abdullah b. Mes’ûd, Abdullah b. Amr, Ebû Hüreyre, Câbir b. Abdullah ve Ebû Saîd el-Hudrî gibi kişiler bu görüştedir. Bkz. Bigiyef, *Rahmet-i İllâhiyye Burhanları*, s. 17; Yavuz, “*Azap*”, *DİA*, IV, 302-9.

⁹⁴ Bkz. Muhyiddin İbn Arâbî, *Fusûsu’l-Hikem*, Dâru’l-Kitabi’l-Arabî, Beyrut 1980, s. 169 vd; Diğer bir mutasavvif İmam Rabbânî (v.1034/1624) İbn Arabî’yi hulûd görüşünden dolayı eleştirir: “İbn Arabî’nin, “*Rahmetim her şeyi kuşatır*” (Araf, 7/156) ayetine dayanarak “Cehennemde ebedî değildir” demek hatalıdır. Çünkü dünyada rahmet, bütün mü’min ve kâfirleri kapsasa da ahirette yalnızca mü’minleri kapsar (er-Rahim). Şayet durum İbn Arabî’nin dediği gibi olsaydı, Allah, kâfirlerin ebedî olarak cehennemde kalacağı şeklindeki sözünden dönmüş olurdu. Hâlbuki Allah, mü’minlere ve kâfirlere yönelik vaidinden asla dönmez. Bkz. İmam Rabbânî, Ahmed el-Fârûkî es-Serhendî, *Mektûbât*, Demir Kitabevi, İstanbul 1963, I, 271; 266. mektup, I, 643 vd.

⁹⁵ İbn Teymiyye, Takiyüddin Ahmed, *er-Red Alâ Men Kâle Bi Fenâ’i’l-Cenne Ve’n-Nâr Ve Beyânü’l-Akvâl Fi Zalik*, Nşr. Muhammed b. Abdillâh es-Semherî, Daru Belensiye, Riyad 1995, s. 35 vd.

⁹⁶ İbn Kayyim el-Cevziyye, *Şifâ’u’l-Alil fi Mesâilî Kazâ ve’l-Kader ve’l-Hikme ve’t-tâ’lil*, Tahk: Seyyid Muhammed Seyyid, Dâru’l-hadis, Kahire 2005, s. 467; İbn Teymiyye ve öğrencisi İbn Kayyim’in Cehennemin sonlu olduğu görüşünün hatalı olduğu hakkında reddiye yazılmıştır. Bkz. Muhammed b. İsmail el-Emir es-Sanânî, *Ref’u’l-Estâr li ibtâli edilleti’l-Kâilîn bi fenâ’in-Nâr*, nşr. Muhammed Nasirüddin el-Albânî, y.y., Beyrut 1984, s. 5-52.

⁹⁷ İzmirli İsmail Hakkı, konuya ilişkin yazdığı *Nârın Ebediyyet ve Devamı Hakkında Tedkikât* adlı risalesi ve *Yeni İlm-i Kelâm* isimli eserinde mesele ile ilgili görüşlerine yer vermiş ve azabın ebedî oluşunu ilahî hikmetle te’lif edilemez bulmuş, azabın devamlı olmayacağını öne sürmüştür. Bkz. İzmirli, *Nârın Ebediyyeti ve Devamı Hakkında Tedkikât*, Daru’l-Funûn Matb, İstanbul 1341, s. 5 vd; İzmirli, *Yeni İlm-i Kelâm*, Haz: Sabri Hizmetli, y.y., Ankara 1981, s. 328.

önemli bir grup âlimi de bu görüşleri sebebiyle tekfir etmemiz gerekirdi. Bu ise mümkün değildir.

Çünkü; “Tekfir, şer’i bir hükümdür ki, kâfir sayılan bir kimsenin malının alınmasını, erkek ise eşinin boşanmasını, kanının dökülmesini mübah kılar ve Cehennemde ebedî olarak kalacağına hükmetme imkânı verir. Eğer tereddüt hâsıl olmuşsa onda tevakkuf etmek tekfire gitmemek daha uygundur...”⁹⁸ Yani bir müslümanın kâfir olduğuna hükmedilmesi onu pek ağır dünyevi sonuçlara, müeyyide ve mahrumiyetlere mahkûm etmek anlamına geldiğinden tekfir konusunda çok titiz davranmak gerekir. Yersiz yapılan tekfir, fert açısından ağır sonuçlar doğurmasının yanında toplum hayatında kapatılamayacak yaraların açılmasına, birlik ve bütünlüğün zedelenmesine ve parçalanmasına sebep olur. Bu durumdaki bir kimse, gerçek durumunu Allah bilmekle birlikte, toplumda müslüman muamelesi görmez, selâmı alınmaz, kendisine selam verilmez, kestikleri yenilmez. Müslüman bir kadınla evlenmesine müsaade edilmez. Öldüğünde cenaze namazı kılınmaz. Müslüman kabristanına gömülmez.⁹⁹ Dünya menfaati sebebiyle bir kişiye mü’min değilsin denmez.¹⁰⁰ Hz. Peygamber de zarûrât-ı diniyye ve usulü-d-din konuları dışındaki sebeplerle gelişigüzel tekfir etmeyi uygun görmemiş ve bu konuda ümmetini uyarmıştır.¹⁰¹

Ehl-i Sünnet’in prensibine göre Ehl-i kible tekfir edilemez.¹⁰² Kevserî’ye göre “bir kimsede, o kimsenin küfrüne delalet eden 99 hususa karşılık, imanın delalet eden bir özellik bulunduğu takdirde onun mü’min olduğuna hükmedilir”¹⁰³ şeklindeki sözlerin, böyle kimselerin, dinden olduğu kesinlikle sabit olan bir hususu inkârda ısrar etmediği sürece kanını akıtmakta acele davranılmaması şeklinde anlaşılmalıdır.¹⁰⁴ Kevserî’nin başka bir yerde de şöyle diyerek bu hususa açıklık getirdiği görülür: “Biz bir kimsenin küfre

⁹⁸ Gazâlî, *Faysalü’t-Tefrika*, s.176.

⁹⁹ Bkz. Taftazani, *Şerhu’l-Akaid*, s.271; Ahmet Saim Kılavuz, “*Tekfir*”, *İlmihal*, TDV. Yay, Ankara 2008, I, 80.

¹⁰⁰ Bkz. Nisâ, 4/94.

¹⁰¹ “Herhangi bir müslüman diğer bir müslümanı tekfir ettiğinde şâyet o, kâfirse (diyecek yok), aksi takdirde bizzat kendisi kâfir olur.” Müslim, “İmân”, 26, Tirmizî, “İmân”, 16; “Kim bir insanı kâfir diye çağırırsa, yahut öyle olmadığı halde Ey Allah düşmanı, derse söylediği söz kendisine döner.” Buhârî, “Ferâiz”, 29; Müslim, “İmân”, 27; “Bir insan müslüman kardeşine ey kâfir diye hitap ettiği zaman, ikisinden biri bu sözü üzerine almış olur. Şâyet söylediği gibi ise küfür onda kalır, değilse söyleyene döner.” Buhârî, “Edeb”, 73; Müslim, “İmân”, 26.

¹⁰² Bkz. Ebû Hanîfe, *el-Fıkhü’l-Ekber*, s. 44; Taftazânî, *Şerhu’l-Akaid*, s. 11 vd; İbnü’l-Hakim Ebû’l-Kasım İshak es-Semerkandî, *es-Sevâdu’l-Azam*, y.y., İstanbul trs. s.2 vd; Gazâlî, tekfir konusunda ihtiyata en uygun görüş, “*lâ ilâhe illallah Muhammedür Rasulullah*” diyen ve müslümanların kiblesine dönüp namaz kılan kimseleri mümkün merite tekfir etmekten sakınmaktadır” demektedir. Bkz. *el-Iktisâd*, s. 342-4.

¹⁰³ Adûdiddin el-Îci, *el-Mevâkıf fi ilmi’l-Kelâm*, Âlemü’l-Kütüb, Beyrut trs, s. 430.

¹⁰⁴ Kevserî, *Makâlât*, s. 397.

girdiğini söylediğimiz zaman, onun, kişiyi dinden çıkararak bir söz söylediğini anlatmak isteriz. Onu söyleyenin kâfir olduğuna kesin bir şekilde hükmetmeyiz. Çünkü söz konusu kişinin tövbe etmesi ve amel defterinin hayırla mühürlenmesi ihtimal dâhilindedir. Bizim buradaki amacımız, Müslümanları böylesi bir sözü söylemekten ve onu söyleyeni kendisine örnek ve önder edinmekten sakındırmak için, o kelimenin küfür olduğunu ortaya koymaktır.”¹⁰⁵

Hüküm olarak “kafirdir” denilip ebedi Cehennemde kalması gerekir gibi bir hüküm verilmesinin uygun olmadığı anlaşılmaktadır. Zann-ı gâlibe dayanarak te’vil yapanların her konuda gelişi güzel tekfir edilemeyeceği, yapılan te’villerin akâidin ana konuları veya ana konularla ilgili ehemmiyetli meselelerle alakalı olması halinde kişinin tekfirin yapılabileceği ifade edilir.¹⁰⁶ Farz ve haram, hem sübûtu hem de delâleti kat’î delille temellenir. Bu nedenle de ancak onların inkârı küfürdür. Yani âhâd haber itikatta olduğu gibi fıkhîta da zannî delildir. Zannî delilin iman-küfür arasındaki ayrım noktasına yerleştirilmesi doğru değildir. Zann ve âhad haberden hareketle, insanlar tekfir edilemez.¹⁰⁷ Kelâm İlmi’ne göre mütevâtir derecesine ulaşmayan haber olan ahâd haber, kıyas ve içtihadın uygulanabileceği amelî bilgide olmalıdır. İtikadî bilgide ise Kitap ve mütevâtir haber olması gerekir.¹⁰⁸ Çünkü ahad haber zann ifade eder.¹⁰⁹ Zann, gerçeği yansıtamaz.¹¹⁰ İtikadî konularda onlara tutunulması câiz değildir.¹¹¹ Ehl-i Sünnet kelâmcıları ve fakihlerinin çoğunluğu dine âit olduğu zarûri olarak bilinen şeylerin dışında, itikadî ihtilâflar yüzünden fırkaların tekfir olunamayacağı hususunda ittifak halindedirler.¹¹²

Bir çok kelâm ve felsefi eserlerde mezhep âlimleri görüşlerinden dolayı birbirlerini küfürle itham ettikleri görülür.¹¹³ Halbuki bir kimsenin İslâm dairesinden dışarı çıkması için küfrü bilerek ve gönülden benimsemiş olması gerekir. Kişi, küfrü gönülden ve bilerek benimsemediği müddetçe, “onun bir yorum veya davranışı, bir başkasına göre dinden çıkmasını ge-

¹⁰⁵ Kevserî, *Makâlât*, s. 397.

¹⁰⁶ Bkz. Ebu Hamid el-Gazâlî, *el-Mustasfâ fi ilmi'l-Usûl*, çev. H.Yunus Apaydın, Klasik Yay, İstanbul 2009, I, 303-4

¹⁰⁷ Bkz. Recep Ardoğan, “Ehli Sünnet Kelâmında Tekfirde Sınırlar, -İman-Küfr Sınırları Belirlemede Başlıca İlkeler”, İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 25, 2015, s.334 vd.

¹⁰⁸ Bkz. Hanifi Özcan, *Matürîdî’de Bilgi Problemi*, İFAV Yayınları, İstanbul 1998, s. 87.

¹⁰⁹ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “*Haber-i Vâhid*”, *DİA*, İstanbul 1996, XIV, 352-5.

¹¹⁰ Bkz. Necm, 53/28.

¹¹¹ Bkz. Fahreddin er-Razi, *Esâsü't-Takdis fi İlmi'l-Kelâm*, Çev. İbrahim Coşkun, İz Yayınları, İstanbul 2014, s.194.

¹¹² Bkz. M.İdris eş-Şafîi, *er-Risale fi'l-Usul*, yy.,Kahire trs. s.560-1; Gazâlî, *Faysalü't-tefrika*, s. 63, 86-7; Osman Oral, *İslâm Mezhepleri Tarihi ve Terimleri*, Tiyyem Yay, Ankara 2014, s. 17-8.

¹¹³ Bkz. Hasan Hanefî, *Mine'l-Akide ile's-Sevra*, Mektebetü Medbûli, Kahire 1988, V, 406, 411.

rektiriyor” diye o kâfir sayılamaz.¹¹⁴ Yani kişinin sahip olduğu düşüncesi iltizamen küfre delâlet ediyorsa, böyle bir şahıs düşüncesinin gereğini (sonucunu) amaçlamadan bu sözü söylemişse bu kişinin tekfiri uygun değildir.¹¹⁵ Mezheplerin ileri sürdüğü bazı tâli hususlar tekfirle ilişkilendirilmemesi gereken meselelerdir.¹¹⁶ Hata veya cehâlet ile söylenen fikirler veya elfaz-ı küfür, kişiyi ebedî Cehennemde kalmayı gereken küfre götürmez.¹¹⁷

Kulların fiillerini (ef’al-i ibâd), Mirâcı, Allah’ın görülmesi (ru’yetullah), Şefâat, Mizân, Şefaât, Cennet ve Cehennemın mahiyeti hakkında müslümanların nasıl anladıkları hususunda çok değişik açıklamaları İslâm akidesinin yani inancının özüne zarar vermez. Bu veya şu açıklamayı benimseyerek, bir açıklamada bulunan kimse veya zümre Kur’ân ve Sahih sünnete dayandığı müddetçe ne kâfir olur ne de İslâm dairesinin dışına çıkmış sayılır. Subûtu kat’i olan yani tevâtür yoluyla gelen nassların açıkça inkârı, subûti kesin, kat’i olan bir nassla yasaklanan haramın inkâr edilmesi, Allah’ın Rahmetinden ümit kesilmesi, dinî hükümlerin, muhkem nassların açık hükümlerine tamamen ters düşecek şekilde batınî manaların çıkartılması halinde küfre düşülüp din dışı sayılabilir. İslâm âlimleri küfrün bölümlerinde lüzûm ile iltizâmı ayırarak, bir itikâdın sonucunda küfrün lüzümü tahakkuk etse bile inanç sahibi o küfrü iltizam etmedikçe tekfiri yoluna gidilemeyeceğini açıklayıp, bunu inanç, fikir hürriyetinin tabii bir neticesi sayarlar. “...Eğer Allâh dileseydi sizi bir tek ümmet yapardı.”¹¹⁸ gibi âyetlerde insanların anlayış ve fiiller bakımından farklı yaratıldığını da belirtirler.¹¹⁹ Yine İslâm âlimleri zarûrât-ı dâniyyeyi kabul etmekle birlikte bunların herhangi birini ortadan kaldırma sonucunu doğurmayan yorumları söyleyenleri ise tekfir etmemişler, onları sadece İslâm’ın dosdoğru yolundan sapmış gruplar (fırak-ı dâlle) olarak görmüşlerdir.¹²⁰ Kevserî, “biz bir kimsenin küfre girdiğini söylediğimiz zaman, onun, kişiyi dinden çıkaran bir söz söylediğini anlatmak isteriz. Onu söyleyenin dünyevî ve uhrevî

¹¹⁴ Bkz. Gazâli, *Faysalû’t-Tefrika*, s.176.

¹¹⁵ Bkz. M.Enver Keşmiri, *İkfârü’l-Mülhidîn fi Zarûriyyâtü’d-dîn*, y.y., Pakistan 2004, s. 78-9.

¹¹⁶ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “*Tekfir*”, DİA, İstanbul 2011, II, 353.

¹¹⁷ Bkz. Ebu’l-Muin en-Nesefî, *Tabsiratü’l-Edille Fi Usulü’d-Din*, DİB Yayınları, Ankara 2004, II, 768, 770; A.Ziyâüddin Gümüşhanevî, *Camiu’l-Mütûn fi Hakki Envai’s-Sıfatü’l-İlahiyye ve Elfazi’l-Küfri*, Terc.A. Kabakçı-F. Günel, Bedir Yayınları, İstanbul 1996, s.107-8.

¹¹⁸ Mâide, 5/48; Hud, 11/118-9.

¹¹⁹ Bkz. Ebû Muhammed İbn Hazm, *el-Fisal fi’l Milel ve’l Ahvai ve’n Nihal*, Mısır 1317, III, 247 vd; Seyyid Şerif Cürçani, *Şerhu’l-Mevakıf*, y.y., Kahire trs., s. 602 vd; Seyfeddin el-Âmîdi, *Ebkârü’l-Efkâr*, Süleymaniye Kütüphanesi, No:747, vr.265 a.; 273 b.

¹²⁰ Bkz. Yusuf Şevki Yavuz, “*Ehl-i Bid’ât*”, DİA, İstanbul 1994, X, 501-5.

çok ağır karşılığı olan kâfir olduğuna kesin bir şekilde hükmetmeyiz”¹²¹ demektedir.

Netice olarak Kevserî'ye göre hulûd meselesi, Kelâm'da sanıldığı gibi tekfir edilebilecek ciddi bir problem değildir. Ancak kat'i delillerle ifade edilen zarûrat-ı diniyye'den olan Cennet ve Cehennem varlığının inkârı ise dinden çıkarılan yapılan bütün amelleri iptal ettiren büyük küfürdür. İşte asıl bu problemdir. Cehennem ve ehlinin sonlu olduğuna dâir âyet ve hadislerin yorum ve te'villeri ise olsa olsa dinden çıkarmayan küçük küfür veya fîsk olabilmektedir.

SONUÇ

Muhammed Zâhid el-Kevserî'nin konu ile ilgili makalesinden anlaşıldığına göre İslamın zuhûrunun ilk yüzyılında Cehm'in “Cennet ve Cehennem fanidir” görüşü ile hulûd problemi başlamıştır. Kevserî, Cehm'in bu görüşü hakkında birçok âyet ve hadisler olduğundan delile dayanması bir yana, bir şüphe ve itiraz değerinde bile değil diyerek kanaatini ifade etmektedir. Yine Kevserî'ye göre Ehl-i Sünnet'in “Ehl-i kible tekfir edilemez” prensibine göre zarûrat-ı diniyye ve usulî'd-din konuları dışındaki yapılan yorumlar sebebiyle kişileri tekfir edip ebedî cehennemde kalacak kesin bir hükmü vermemek gerekir. Kevserî'nin bir kimsede küfrüne delalet eden 99 hususa karşılık, imanına delalet eden bir özellik bulunduğu takdirde onun mü'min olduğuna hükmedilmesi gerektiği görüşü onun engin hoşgörüsünü ve bakış açısını göstermektedir.

Ehl-i Sünnet âlimlerinin görüşlerini referans alan Kevserî'ye göre, Cennet ehline sunulan nimetler devamlı; Cehennem ehline verilen azap da süreklidir. Yani Kevserî, Cennetin nimetleri ve Cehennem azabının ebedî olduğu görüşündedir. Onların bekâsı, Zat'ı ile Bâkî olan Yüce Allah'ın, onları bâkî etmesiyledir, bu durum, Allah'ın Âhir olmasına zıt değildir.

Kâfirler Cehennemde ebedî kalırlarken günahkâr mü'minler orada ne kadar uzun zaman kalmış olsalar da kalplerinde zerre miktarı da olsa iman olduğu için bir gün çıkacaklar, ebedî Cennete gireceklerdir. Cennet ehli dünyadayken kendini sikan, üzen ve rahatsız eden duygulardan arınmış olarak ebedî Cennete Yüce Allah'ın lütfuyla gireceklerdir. Tevbe etmeden şirke düşen, ebedî azabı hak eden için de küfrün cezası da ebedî olup Cehennemde kalış belli bir vakte bağlı değildir. Benzer şekilde imanın da

¹²¹ Kevserî, *Makâlât*, s. 397.

mükâfatı ebedî olup belli bir zamanla sınırlı değildir. Kevserî'nin Cennet de, Cehennem de içindekilerle birlikte ebedidir, sonsuza dek var olacaklardır, görüşü ile İmâm-ı A'zam Ebû Hanîfe ve İmâm Mâtürîdî gibi Ehl-i Sünnet âlimlerinin cumhurunun görüşünü benimsediği anlaşılmaktadır.

KAYNAKLAR

- ABDÜLHAMİD, İrfan, "Cebriyye", DİA, cilt: VII, İstanbul 1993.
- AKBAŞ, Abdurrahman, "Kur'an'a Göre Ebedilik", Marmara Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2007.
- AKSEKİ, A.Hamdi, İslâm Dini, DİB Yay, Ankara 1977.
- ARDOĞAN, Recep, "Ehl-i Sünnet Kelâmında Tekfirde Sınırlar, -İmân-Küfr Sınırını Belirlemede Başlıca İlkeler", İslâm Hukuku Araştırmaları Dergisi, sy. 25, 2015.
- AY, Mahmut, "Âhirete İmân", İslâm İnanç Esasları, Editör: Şaban Ali Düzgün, Grafiker Yay, Ankara 2013.
- AYDAR, Hidâyet, Ölümsüzlük Arzusu veya Uzun Süre Yaşamak Meselesi, Diyanet İlmi Dergi, Sayı:1, Cilt: XXXXI/85. Yıl: 2005.
- AYDIN, Mehmet, Din Felsefesi, Dokuz Eylül Üniv. Yayınları, İzmir 1990.
- BAĞDÂDÎ, Ebû Mansûr, el-Fark Beyne'l-Fırak, çev. Ethem Ruhi Fığlalı, Mezhepler Arasındaki Farklar, TDV. Yayınları, Ankara 1991.
- BEBEK, Adil, "Kebire", DİA, cilt: XXV, İstanbul 2002.
- BEYÛMÎ, Muhammed Recep, "Muhammed Zâhid el-Kevserî Rivâyetü'l-Asr ve Emîni't-Türâsi'l-İslâmiyye", Mukaddimâtü'l-Kevserî, y.y., Kahire 1994.
- BİGİYEF, Mûsâ Carullah, Rahmet-i İlâhiyye Burhanları, y.y., Bakü 1911.
- CÛRCANÎ, Seyyid Şerif, Şerhu'l-Mevakif, y.y, Kahire trs.
- ÇINAR, Mahmut, "Zarûrât-ı Diniyye", DİA, cilt: XLIV, İstanbul 2013.
- ÇİÇEK, Yakup, Muhammed Zâhid Kevserî'nin Tasavvufi Görüşleri, Sempozyum Bildirileri, Seha Yayınları, İstanbul 1996.
- EBÛ HANİFE, İmâm-ı A'zam, el-Fıkhü'l-ekber, Trc. Mustafa Öz, İmâmı A'zam'ın Beş Eseri, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
- _____, el-Vasıyye, Trc. Mustafa Öz, İmâm-ı A'zam'ın Beş Eseri, M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, İstanbul 2011.
- EŞ'ARÎ, Ebû'l-Hasan el-Eş'arî, Makâlâtü'l-İslâmiyyîn ve İhtilâfî'l-Musallîn, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamîd, Kahire 1389/1969.

- GAZÂLÎ, Ebû Hamid, Faysalü't-Tefrika beyne'l-İslâm ve'z-Zendaka, çev. A. Turan Arslan, İmân-Küfür Sınırı, Risale Yayınları, İstanbul 1992.
- _____, el-İktisâd fi'l-İ'tikâd, trc: Abdulhalık Duran, İtikâdda Orta Yol, Hikmet Yayınları, İstanbul 2004.
- _____, el-Mustasfâ fi ilmi'l-Usûl, çev. H.Yunus Apaydın, Klasik Yayınları, İstanbul 2009.
- GÖLCÜK, Şerâfeddin, "Cehm b. Safvân", DİA, cilt: VII, İstanbul 1993.
- _____, "Cehmiyye", DİA, cilt: VII, İstanbul 1993.
- GÜMÜŞHANEVÎ, Ahmed Ziyaüddin, Camiu'l-Mütûn fi Hakki Envai's-Sifati'l-İlahiyye ve Elfazi'l-Küfri ve Tashihi'l-A'mali'l-Acibiyye, Terc.A. Kabakçı-F. Günel, Bedir Yayınları, İstanbul 1996.
- HANEFÎ, Hasan, Mine'l-akide ile's-Sevra, Mektebetü Medbûli, Kahire 1988.
- HARMAN, Ömer Faruk-Topaloğlu, Bekir, "Cehennem", DİA, cilt: V, İstanbul 1993.
- HAYRÎ, Ahmed, "el-İmâm el-Kevserî", Makâlâtü'l-Kevseri'nin Mukaddimesi, el-Mektebetü'l-Ezheriyye li't-Türas, Kahire 1994.
- İBN ARÂBÎ, Muhyiddin, Fusûsu'l-Hikem, Dâru'l-Kitabi'l-Arabî, Beyrut 1980.
- _____, el-Fütûhât-ı Mekkiyye, y.y., Beyrut trs.
- İBN BÂBEVEYH, Ebu'l-Hasen el-Kummi, Risâletü'l-itikadâti'l-İmâmiyye, trc. Ethem Ruhi Fıglalı, Ankara 1978.
- İBN HAZM, Ebu Muhammed Ali b. Ahmed b. Saïd, el-Fasl fi'l-Milel ve'l-Ehvâ ve'n-Nihal, Beyrut trs.
- _____, Merâtibu'l-İcmâ', Darü'l-Afâki'l-Cedide, Beyrut 1982.
- İBN KAYYİM el-Cevziyye, Şifâ'u'l-alil fi Mesâili Kazâ ve'l-Kader ve'l-Hikme ve't-Ta'lil, tahk: Seyyid Muhammed, Daru'l-hadis, Kahire 2005.
- _____, Hadi'l-Ervâh ilâ Bilâdi'l-Efrâh, thk., Y. Ali Bedîvî, Dâru İbn Kesîr, Beyrut 1993.
- İBN MANZÛR, Cemaluddin, Lisânü'l-Arab, Dâru Sâdır, Beyrut trs.
- İBN TEYMİYYE, Takiyuddin Ahmed, er-Red Alâ Men Kâle Bi Fenâi'l-Cenne Ve'n-Nâr ve Beyânu'l-Akvâl fi Zalik, nşr. Muhammed b. Abdillâh es-Semherî, Dâru Belensiye, Riyad 1995.
- İCÎ, Adûdiddin, el-Mevâkıf fi ilmi'l-Kelâm, Âlemü'l-Kütüb, Beyrut trs.
- ISFEHÂNÎ, Ebû'l-Kasım el-Hüseyn, Râgıb, el-Müfredât fi Garibi'l-Kur'an, Tahk. S. A. Ravâviri, Dâru'l-Marife, Beyrut 1992.

- İZMİRLİ İsmail Hakkı, Nârın Ebediyeti ve Devamı Hakkında Tedkîkât, Dâru'l-Funûn Matb, İstanbul 1341.
- _____, Yeni İlm-i Kelâm, Haz: Sabri Hizmetli, y.y., Ankara 1981.
- KÂDİ ABDULCEBBAR, Ahmed, el-Muğni fi Ebvabî't-Tevhidi ve'l-Adl, y.y., Kahire 1965.
- KARADAŞ, Cağfer, İslam Düşüncesinde Âhîret, Emin Yay, Bursa 2008.
- _____, "Teceddüd-i Emsâl", DİA, cilt: XL, İstanbul 2011.
- KAYA, Veysel, "İzmirli İsmail Hakkı'nın Cehennemnin Sonluluğu Hakkındaki Risalesi", UÜİFD, Cilt:18,Sayı:1, Bursa 2009.
- KEŞMİRÎ, Muhammed Enver Şâh, İkfâru'l-Mülhidîn Fi Zarûriyyâtî'd-Dîn, y.y., Pakistan 2004.
- KEVSERÎ, Muhammed Zâhid, Makâlâtü'l-Kevserî, y.y., Humus 1388.
- _____, el-İstibsâr fi't-Tehaddüsi ani'l-Cebri ve'l-İhtiyâr, Matbaatü'l-envar, Kahire 1370.
- _____, Hanefi Fıkhının Esasları, çev: Abdulkadir Şener-Cemâl Sofuoğlu, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 1991.
- KILAVUZ, Ahmet Saim, "Tekfir", İlmihal-I, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2008.
- _____, "Ebed", DİA, cilt: X, İstanbul 1994.
- MALATÎ, Ebu'l-Hüseyn Muhammed b. Ahmed b. Abdurrahman, et-Tenbih ve'r-Redd alâ Ehli'l-Ehvâi ve'l-Bida', talik. Muhammed Zâhid el-Kevserî, Bağdat 1388/1968.
- MÂTÜRİDÎ, Ebû Mansûr, Te'vilâtü'l-Kur'an, Bekir Topaloğlu, Mîzân Yayınları, İstanbul 2005.
- _____, Te'vilâtü'l-Kur'an Tercümesi, Çev: Bekir Topaloğlu, Ensar Yayınları, İstanbul 2015.
- NESEFÎ, Ebû'l-Muîn, Bahru'l-Kelâm fi Akâid-i Ehli'l-İslâm, Terc. Cemil Akpınar, İslâm İnançları ve Mezhepler Arasındaki Görüş Farkları, y.y, Konya 1977.
- _____, Tabsiratü'l-Edille Fi Usulî'd-Din, DİB Yayınları, Ankara 2004.
- NESEFÎ, Ömer, Akâid-i Nesefi, İslâm İnanç Esasları, Ek=2, Çev. Ş.Ali Düzgün, Grafiker Yay, Ankara 2013.
- ORAL, Osman, "Mâtürîdî'nin Hikmet Anlayışı", Erciyes Üniv. SBE, Basılmamış Doktora Tezi, Kayseri 2014.
- _____, İslâm Mezhepleri Tarihi ve Terimleri, Tiydem Yayınları, Ankara 2014.

- _____, Muhammed Zâhidü'l-Kevserî'nin Bazı İtikadî ve Kelâmî Görüşleri, Tiydem Yayınları, Ankara 2015.
- _____, "Muhammed Zahidü'l-Kevserî'nin Ref' ve Nuzül-i İsa Görüşünün Kelâmî Açından Değerlendirilmesi", Kelâm Araştırmaları 13:1, 2015.
- ÖZ, Mustafa, "Hişam b. Hakem", DİA, cilt: XVIII, İstanbul 1998.
- ÖZAFŞAR, Mehmet Emin, Muhammed Zâhid el-Kevserî: Hayatı, Eserleri, Tesirleri, Sempozyum Tebliğleri, Seha Neşriyat, İstanbul 1996.
- ÖZCAN, Hanifi, Matüridî'de Bilgi Problemi, İFAV Yayınları, İstanbul 1998.
- PEZDEVÎ, Ebû Yüsr, Ehl-i Sünnet Akâidi, çev: Şerafeddin Gölcük, y.y., İstanbul 1988.
- RABBÂNÎ, İmam Ahmed el-Fârûkî es-Serhendî, Mektûbât, Demir Kitabevi, İstanbul 1963.
- RÂZÎ, Fahreddin, Meâlimu Usulîd-Din, Çev. Nadim Macit, y.y., Erzurum 1996.
- _____, --, Esâsu't-Takdis fi İlmi'l-Kelâm, Çev. İbrahim Coşkun, İz Yayınları, İstanbul 2014.
- SABRÎ, Mustafa, Mevkıfu'l-Akl-i ve'l-İlm-i ve'l-Âlem min Rabbi'l-Âlemin, Dâru ahyâi't-türâsi'l-Arabî, Beyrut 1981.
- SABÛNÎ, Nureddin, Mâtüridiyye Akaidi, Terc. Bekir Topaloğlu, DİB Yayınları, Ankara 1995.
- SANÂNÎ, Muhammed b. İsmail el-Emîr, Ref'u'l-Estâr li ibtâli edilleti'l-Kâilîn bi fenâi'n-Nâr, Nşr. Muhammed Nasiruddîn el-Albânî, y.y., Beyrut 1984.
- SEMERKANDÎ, İbnu'l-Hakim Ebu'l-Kasım İshak, es-Sevâdu'l-A'zam, y.y., İstanbul trs.
- SÖNMEZ, Mustafa, Mu'tezile İnanç Sisteminde Meâd, Doğu Yayınları, Erzurum 2013.
- SUBKÎ, Takıyyuddin, el-İ'tibâr bi Bekâi'l-Cenneti ve'n-Nâr, er-Resâil es-Sübkiyye fi'r-redd 'alâ İbn Teymiyye içinde, Beyrut 1983.
- ŞAFİİ, Muhammed İdris, er-Risale fi'l-Usul, y.y., Kahire trs.
- ŞAHİN, M.Süreyya-Topaloğlu, Bekir, "Cennet", DİA, cilt: VII, İstanbul 1993.
- ŞEHRİSTÂNÎ, Abdulkerim, el-Milel ve'n-Nihâl, Nşr. Muhammed Seyyid Kilanî, Daru Sa'b, Beyrut trs.
- TAFTAZÂNÎ, Sâdüddin, Şerhu'l-Makâsıd, tahk:A.Umeyre, S.Musa Şeref, Alemü'l-Kütüb, Beyrut 1998.

- _____, Şerhu'l-Akâid, Haz: Süleyman Uludağ, Kelâm İlmi ve İslâm Akâidi, Dergah Yayınları, İstanbul 2013.
- TOPALOĞLU, Bekir, "Huld", DİA, cilt: XVIII, İstanbul 1998.
- TOPRAK, İbrahim, "Cennet ve Cehennem Ebediliği", Selçuk Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya 2010.
- TOPRAK, Süleyman, Âhirete İmân, DİB Yayınları, Ankara 2015.
- TUNÇBİLEK, Hasan Hüseyin, "İslâm Düşüncesinde Cehennem ve Cehennem Azabının Ebediyeti ve Fenası Problemi", Çukurova Üniv. İlahiyat Fakültesi Dergisi, Sayı: 1, Ocak-Haziran 2006.
- VERİM, Osman, "Muhammed Zâhidü'l-Kevseri'nin Hayatı Eserleri ve Kelâmî Görüşleri", 9 Eylül Üniv. SBE, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, İzmir 2006.
- YAVUZ, Yusuf Şevki, "Azap", DİA, cilt: IV, İstanbul 1991.
- _____, "Ehl-i Bid'ât", DİA, cilt: X, İstanbul 1994.
- _____, "Haber-i Vâhid", DİA, cilt: XIV, İstanbul 1996.
- _____, "Zâhid Kevseri", DİA, cilt: XXXIV, İstanbul 2004.
- _____, "Tekfir", DİA, cilt: XXXX, İstanbul 2011.
- YAZIR, Elmalılı M.Hamdi, Hak Dini Kur'an Dili, Azim Dağıtım, İstanbul trs.
- YURDAGÖR, Metin, "Ebü'l-Hüzeyl el-Allaf", DİA, cilt: X, İstanbul 1994.